

UDK 272(728.5:81)
Biblid 0543-3657, 74 (2023)
Год. LXXIV, бр. 1188, стр. 99–119
Прегледни научни рад
Примљен: 2.4.2023.
Прихваћен: 26.5.2023.
doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2023.74.1188.5
CC BY-SA 4.0

Милан ВЕСЕЛИЦА¹

Положај Римокатоличке цркве у (другој) ружичастој плими у Латинској Америци: упоредна анализа Никарагве и Бразила²

САЖЕТАК

Рад представља компаративну студију положаја Римокатоличке цркве у Никарагви и Бразилу у условима (новог) левичарског таласа у Латинској Америци. Са намером разумевања комплексности стања у ком се налази, и предвиђања будућег политичког понашања, аутор поставља следеће истраживачко питање: *Од чега зависи став Римокатоличке цркве према левичарским властима у Латинској Америци?* Циљ рада је објашњење тренутног положаја Римокатоличке цркве у тзв. другој ружичастој плими, и предвиђање развоја односа цркве и државе у овим државама. Хипотеза је да политичко понашање Римокатоличке цркве према левичарским властима, тј. опредељење за конфронтацију или сарадњу, није условљено само тренутним стањем њихових односа, већ, пре свега, дубљим институционалним и идеолошким односом цркве и државе. Користећи теоријску поставку Данијела Филпота (*Daniel Philpott*), аутор врши компаративну анализу односа Римокатоличке цркве, тј. националних бискупских конференција, и левичарских власти у Никарагви и Бразилу. У ту сврху користи методе анализе садржаја (устава и закона) и анализе

¹ Истраживач приправник, Институт за међународну политику и привреду, Београд. Е-mail: milan.veselica@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0009-0001-1608-3678>.

² Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године“, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

дискурса. Закључује да однос цркве и државе у Никарагви представља конфликтну диференцијацију, док је у Бразилу на делу консензуална диференцијација. Аутор предвиђа да ће у првом случају Римокатоличка црква, кроз отпор режиму, тежити демократизацији, а да ће у другом случају балансирати своју, тренутно прилично добру позицију, зарад одржања тренутног стања.

Кључне речи: Римокатоличка црква, левица, Никарагва, Бразил, ружичаста плима, Латинска Америка.

The Position of the Roman Catholic Church in the (Second) Pink Tide in Latin America: A Comparative Analysis of Nicaragua and Brazil

SUMMARY

The paper presents a comparative study of the position of the Roman Catholic Church in Nicaragua and Brazil in the conditions of the (new) leftist wave in Latin America. With the intention of understanding the complexity of the current situation and predicting future political behaviour, the author asks the following research questions: *What does the attitude of the Roman Catholic Church towards the left-wing authorities in Latin America depend on?* The aim of the paper is to explain the current position of the Roman Catholic Church in the so-called second pink tide and predict the development of church-state relations in these countries. The hypothesis is that the political behaviour of the Roman Catholic Church towards left-wing authorities, i.e., determination for confrontation or cooperation, is not conditioned only by the current situation on the ground but, above all, by the deeper institutional and ideological relationship between the church and the state. Using Daniel Philpott's theoretical framework, the author performs a comparative analysis of the relations between the Roman Catholic Church, i.e., national episcopal conferences, and leftist authorities in Nicaragua and Brazil. For this purpose, he uses the methods of content analysis (constitution and laws) and discourse analysis. He concludes that the relationship between the church and the state in Nicaragua represents conflictual differentiation, while in Brazil, consensual differentiation is at work. The author predicts that in the first case, the Roman Catholic Church, through the resistance of the regime, will strive for democracy, and in the second case, it will balance its (currently quite good) position to maintain its current position.

Keywords: Roman Catholic Church, left-wing politics, Nicaragua, Brazil, 'pink tide', Latin America.

Увод

Док је прва овековна латиноамеричка левица (1999–2010) била окренута ка одбацивању неолибералног економског модела и промошћавању расцепа између рада и капитала, дотле је „друга ружичаста плима“ (2018–) на политичку агенду ставила тзв. постмодернистичке вредности, питања квалитета живота, идентитетска и мањинска права и слободе. Појава нове левнице је производ дуготрајне припреме и повезивања са друштвеним покретима који се залажу за поменуте вредности.³ Међу њима се посебно истичу родни и феминистички покрети. За многе истраживаче политике у Латинској Америци, питање пола, рода и сексуалне оријентације је једно од питања које покреће „културне ратове“, повећава „важност идентитетских борби и дискурса“ и доводи до „епске борбе између државе и цркава“.^{4,5,6} Религиозност и верске организације су у том идеолошко-политичком сукобу, према Хавијеру Коралесу (*Javier Corrales*), вето играчи.⁷

Латинска Америка је дуго сматрана за упориште Римокатоличке цркве, што је и разумљиво с обзиром на то да у овом региону живи око 40 процената светске католичке популације.⁸ Међутим, док је 1995. године било око 80% римокатолика, 2020. године је тај проценат пао на 55,8. Ову промену прати пораст броја евангелика: од око 3,7 одсто 1995. до скоро 20 одсто 2020. године.⁹ Пратећи овај тренд, аутори се махом окрећу ка проучавању значајне улоге евангелика у латиноамеричкој политици.¹⁰ Уочено је да евангелици у изборну трку

³ Видети у: Зоран Крстић, „Повратак ружичасте плиме и заокрет улево: *La Nueva Izquierda* у Латинској Америци“, *Српска политичка мисао*, vol. 77, бр. 3, 2022, 159–177.

⁴ Amy Erica Smith, *Religion and Brazilian Democracy: Mobilizing the People of God*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, 3.

⁵ Manuel Larrabure, *The Latin America Crisis and the New Authoritarian State*, Routledge, London & New York, 2023, 39.

⁶ Javier Corrales, “The Politics of LGBT Rights in Latin America and the Caribbean: Research Agendas”, *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, Special issue, no. 100, 2015, 54.

⁷ Ibid., 54.

⁸ *Religion in Latin America: Widespread Change in a Historical Catholic Region*, Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/religion/2014/11/13/religion-in-latin-america/>, 3/3/2023.

⁹ *Online Analysis: Religion*, Latinobarómetro, <https://www.latinobarometro.org/latOnline.jsp>, 1/3/2023.

¹⁰ Видети у: Paul Freston, *Evangelicals and Politics in Asia, Africa and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001; María Victoria Sotelo & Felipe Arocena, “Evangelicals in the Latin American political arena: the cases of Brazil, Argentina and Uruguay”, *SN Soc Sci*, vol. 1, no. 180, 2021, 1–26; Taylor C. Boas, *Evangelicals and Electoral Politics in Latin America: A Kingdom of This World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023.

улазе не само онда када су им угрожене темељне вредности „сексуалним заокретом“, већ и онда када се Римокатоличка црква политички ангажује како би повратила привилегије које је изгубила одвајањем цркве и државе.¹¹ То говори да је политички потенцијал Римокатоличке цркве и даље веома значајан.

Како се, дакле, борба води на два фронта – идентитетском и институционалном – поставља се питање која политичка опција је повољнија за Римокатоличку цркву. „Бразил изнад свега, Бог изнад свакога“ – био је предизборни слоган којим је конзервативни председник Бразила Жаир Болсонаро (*Jair Bolsonaro*) дошао на власт 2018. године, а чији значајан део гласачког тела и присталица чине евангелисти.¹² Његовим губитком на изборима 2022. године од левичара Луле да Силве (*Luiz Inácio Lula da Silva*) друга ружичаста плима је доживела врхунац и открила дубоке поделе у многим друштвима. Док, с једне стране, папа Фрања и Лула да Силва показују међусобну наклоност, дотле председник Никарагве Данијел Ортега назива папу „светим тиранином“ и Римокатоличку цркву „савршеном диктатуром“.^{13,14} Иако су обе владе левичарске, њихов однос према Римокатоличкој цркви се креће од отворене сарадње до отворене конфронтације.

Методолошко-хипотетички оквир

Са намером разумевања комплексности стања у ком се Римокатоличка црква у Латинској Америци налази и предвиђања будућег политичког понашања, постављамо следеће истраживачко питање: *Од чега зависи став Римокатоличке цркве према левичарским властима у Латинској Америци?* Циљ рада је објашњење тренутног положаја Римокатоличке цркве у тзв. другој ружичастој плими и предвиђање развоја односа цркве и државе у овим државама. Хипотеза је да политичко понашање Римокатоличке цркве према левичарским властима, тј. опредељење за конфронтацију или сарадњу, није условљено само тренутним стањем на терену, већ пре свега дубљим институционалним и идеолошким односом цркве и државе.

¹¹ Ibid., 3-4.

¹² Amy Erica Smith, “Religion and Brazilian Democracy: Mobilizing the People of God”, op. cit., 153.

¹³ “Ex-Brazil president Lula meets Pope Francis at the Vatican”, *Buenos Aires Times*, February 13, 2020; “Lula, Brazilian ex-president, thanks Pope Francis for solidarity after convictions nullified”, *Catholic News Agency*, March 10, 2021; “Pope Francis says Lula was a victim of ‘fake news’”, *Plataforma*, December 19, 2022.

¹⁴ “Nicaraguan dictator Ortega verbally attacks pope, calls Church ‘the perfect dictatorship’”, *Catholic News Agency*, September 29, 2022.

Овај рад представља компаративну студију положаја Римокатоличке цркве у Никарагви и Бразилу. У обема земљама, проценат римокатолика варира око 50%, док евангелици представљају све значајнију политичку снагу са око 20% у Бразилу и 34% у Никарагви.¹⁵ Одабир ових држава потиче од парадигматичности случајева, како на институционалном тако и на идеолошком плану. Иако је никарагвански председник дошао на власт у „првом ружичастом таласу“, он је и даље на тој функцији и усмереност власти на Римокатоличку цркву постала је најактивнија за време другог таласа. Бразилски председник је, с друге стране, био на тој функцији за време оба таласа, али са прекидом, што говори о демократском карактеру бразилских председничких избора. Обе државе имају значајан проценат евангелика, али и даље (политички) важну Римокатоличку цркву. Последњи, али не мање важан разлог одабира је политичка и друштвена актуелност случајева, коју потврђује и међународна пажња која долази упркос рату у Украјини.

За анализу институционалног односа цркве и државе користићемо анализу садржаја уставних и законских аката. За испитивање идеолошког става Римокатоличке цркве према левичарским ставовима користићемо методе анализе садржаја и анализе дискурса.

Теоријски оквир: политичка амбивалентност религије

Сада већ устаљено мишљење у литератури је да је трећи талас демократизације био „католички талас“.¹⁶ Исто тако, несумњиво је да су делови Римокатоличке цркве били блиски ауторитарним режимима.¹⁷ С друге стране, овој глобалној институцији нису страни заокрети у посматрању друштвено-политичких питања, од економског система до абортуса и сексуалности.¹⁸ Када се укрсте ове две димензије – институционални и идеолошки однос цркве и државе – добијамо оно што Данијел Филпот (*Daniel Philpott*) назива „политичком амбивалентношћу религије“.¹⁹

Филпот тврди да на политичке тежње верских актера утичу: „степен аутономије између верских актера и државе у њиховим

¹⁵ “Online Analysis: Religion”, op. cit.

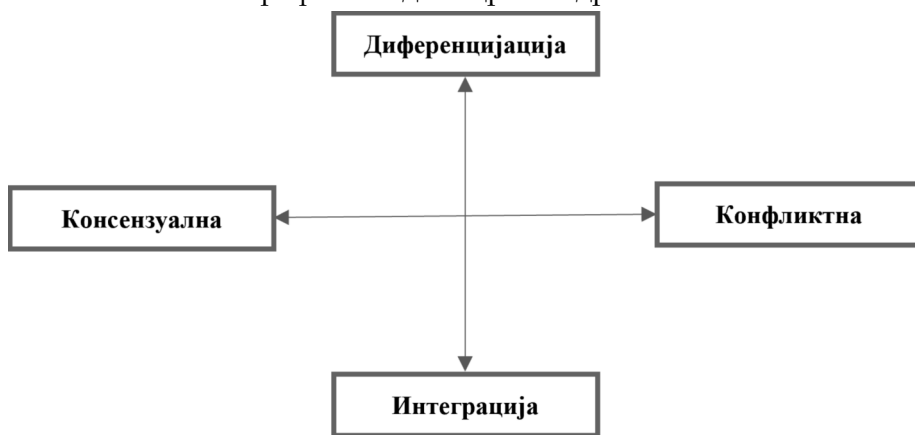
¹⁶ Видети: Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1991; Daniel Philpott, “Christianity and Democracy: The Catholic Wave”, *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 2, 2004, 32–46.

¹⁷ Daniel Philpott, “Christianity and Democracy: The Catholic Wave”, op. cit., 32.

¹⁸ Peter L. Berger, “Christianity and Democracy: The Global Picture”, *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 2, 2004, 76–80.

¹⁹ Daniel Philpott, “Explaining the Political Ambivalence of Religion”, *American Political Science Review*, vol. 101, no. 3, 2007, 505–525.

основним правима (диференцијација)“ и „сет идеја верског актера о политичкој власти и правди (политичка теологија)“.²⁰ Први ниво односа цркве и државе – диференцијација – креће се од потпуне диференцијације до интеграције између њих. Други ниво може да варира од конфликтног до консензуалног односа цркве и државе, у зависности од политичке теологије верског актера. У пресеку ових нивоа добијамо четири поља која нам помажу да објаснимо политичко понашање верског актера: конфликтна диференцијација, консензуална диференцијација, конфликтна интеграција и консензуална интеграција (График 1). Од природе односа цркве и државе зависи то какве ће политичке тежње црква имати: демократизујуће, насилне или нешто што је између двају полова. У раду ћемо користити овај теоријски оквир за објашњење политичких тежњи Римокатоличке цркве у условима (другог) ружичастог таласа у Латинској Америци.

График 1: Однос цркве и државе²¹

Четири димензије диференцијације

Филпот детектује четири димензије у којима се диференцијација појављује, у већем или мањем степену. Прво, да ли одређена религија има статус званичне или државне религије. Друго, да ли држава користи прерогативе моћи за промоцију одређених верских идеја кроз законодавну и судску власт (обезбеђивање верског образовања,

²⁰ Ibid., 505.

²¹ График преузет из: Marko Veković & Miroљub Jevtić, “Render unto Caesar: Explaining Political Dimension of the Autocephaly Demands in Ukraine and Montenegro”, *Journal of Church and State*, vol. 61, no. 4, 2019, 604. График је прилагођен за потребе овог рада.

спонзорисање верских судова, доношење закона о браку, сахрани, облачењу, говорима и др). Треће, да ли држава ограничава слободу вероисповести (у питањима именована црквених функционера, вршења богослужења и верског образовања, градње објеката, јавних наступа, превођења у своју религију, регулисања питања брака, сахрана, одеће, уметничког изражавања, управљања установама цивилног друштва попут сиротишта, школа, болница и др). Четврто, да ли неки верски орган има право да именује државне функционере или да улаже вето на одлуке владе.²²

Никарагва

У Никарагви су црква и држава раздвојене од 1893. године, тј. од доласка либерала генерала Хосеа Сантоса Зелаје (*José Santos Zelaya*) на власт, али су од самог зачетка секуларизма држава и црква користиле једна другу у политичким борбама.²³ Члан 47 Устава Никарагве из 1893. (са амандманима из 1896) установљава да „није могуће доношење закона којим се успоставља или штити било која религија или забрањује њено слободно испољавање”.²⁴ Након сандинистичке револуције из 1979. нови Устав је усвојен 1987. године (са последњим амандманима из 2014). Чланом 14 потврђено је да „држава нема званичну религију”.²⁵ Штавише, Устав препознаје и забрањује могућност „верске агресије” (члан 5) у контексту спољног мешања у унутрашње ствари државе, што је несумњиво усмерено на Римокатоличку цркву као транснационалну верску организацију са седиштем у Ватикану, али и на друге транснационалне верске актере.²⁶

Друга димензија диференцијације, која се односи на државну промоцију одређених верских идеја кроз законодавну и судску власт, није регулисана уставом. На овом пољу огледа се природа међусобне политичке инструментализације цркве и државе. Тако је у новембру

²² Daniel Philpott, “Explaining the Political Ambivalence of Religion”, op. cit., 507.

²³ Видети у: Einar Berntzen, “Religion and Politics in Nicaragua: What Difference Does a Revolution Make?” *Iberoamericana: Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, vol. XLII, no. 1–2, 2012, 159–182.

²⁴ “En Nicaragua no se podrá legislar estableciendo ó protegiendo ninguna religión ni prohibiendo su libre ejercicio”. Наведено према: *Constitución Política de Nicaragua 1893 “Libérrima” + Reforma 1896*, Biblioteca Enrique Bolaños, https://www.enriquebolanos.org/articulo/constitucion_nicaragua_1893_4/3/2023.

²⁵ “El Estado no tiene religión oficial”. Наведено према: *Constitución de 1987*, Biblioteca Enrique Bolaños, https://www.enriquebolanos.org/constitucion/constitucion-original-1987_5/3/2023.

²⁶ “Por tanto, se inhibe y proscribе todo tipo de agresión política, militar, económica, cultural y religiosa, y la intervención en los asuntos internos de otros Estados”. Наведено према: *Ibid.*

2006. године, непосредно пред изборе за председника, сандинистички кандидат Данијел Ортега склопио политички договор са кардиналом Мигелом Обандо и Бравом (*Miguel Obando y Bravo*), римокатоличким надбискупом Манагве, о законском укидању права на терапеутски абортус (абортус из здравствених разлога).²⁷ Након тога, Ортега је поново постао председник – први мандат му је био од 1985. до 1990. године и на тој функцији је остао до данас.

Уставом је загарантована и трећа димензија диференцијације: право на слободу вероисповести. Прво, члан 69 Устава гарантује право „свих људи, појединачно или колективно, (...) да изражавају своја верска уверења приватно или јавно, кроз богослужење, праксу и учење”.²⁸ Друго, члан 49 Устава гарантује право верницима, као и другим друштвеним групама, да „оснивају организације (...) без икакве дискриминације, да би могли да обезбеде остварење својих тежњи према сопственим интересима и учествују у изградњи новог друштва”.²⁹ Треће, држава обезбеђује секуларно образовање, али „признаје право приватним образовним центрима који су верски оријентисани да предају веронауку као ваннаставни предмет” (члан 124).³⁰

Четврта димензија диференцијације, која се односи на учешће верских актера у избору и функционисању власти, у Никарагви је делом регулисана уставом. Верским службеницима било које религије онемогућена је кандидатура за позицију посланика у парламенту, председника и потпредседника, осим у случају одрицања од тренутног положаја најмање дванаест месеци пре избора (чланови 134 и 147).³¹

²⁷ Einar Berntzen, “Religion and Politics in Nicaragua: What Difference Does a Revolution Make?”, *op. cit.*, 160.

²⁸ “Todas las personas, individual o colectivamente, tienen derecho a manifestar sus creencias religiosas en privado o en público, mediante el culto, las prácticas y su enseñanza”. Наведено према: “Constitución de 1987”, *op. cit.*

²⁹ “En Nicaragua tienen derecho de constituir organizaciones los trabajadores de la ciudad y del campo, las mujeres, los jóvenes, los productores agropecuarios, los artesanos, los profesionales, los técnicos, los intelectuales, los artistas, los religiosos, las Comunidades de la Costa Atlántica y los pobladores en general, sin discriminación alguna, con el fin de lograr la realización de sus aspiraciones según sus propios intereses y participar en la construcción de una nueva sociedad”. Наведено према: *Ibid.*

³⁰ “La educación en Nicaragua es laica. El Estado reconoce el derecho de los centros privados dedicados a la enseñanza y que sean de orientación religiosa, a impartir religión como materia extracurricular”. Наведено према: *Ibid.*

³¹ “No podrán ser candidatos a Diputados propietarios o suplentes: (...) Los ministros de cualquier culto religioso, salvo que hubieren renunciado a su ejercicio al menos doce meses antes de la elección”, “No podrán ser candidatos a Presidente ni a Vicepresidente de la República: (...) Los ministros de cualquier culto religioso, salvo que hubieren renunciado a su ejercicio al menos doce meses antes de la elección”. Наведено према: *Ibid.*

Тиме је онемогућено верским институцијама да, путем својих службеника, утичу на процес доношења одлука.

Упоредним прегледом свих амандмана установили смо да су разлике у уставним решењима религијских питања биле само у амандманима из 1990. и 1995. године. Уставом из 1987. са амандманима из 1990. године није била прописана забрана кандидатуре верских службеника (свештеника) на парламентарним изборима и изборима за председника и потпредседника државе. То је уведено амандманима из 1995. године и није мењано до данас.³² Претходно, 1990. године су сандинисти изгубили власт. Римокатоличка црква била је велики заговорник промене тог режима, те је њихов губитак на изборима сигнализирало „католичку рестаурацију или повратак на стари модел односа цркве и државе у Никарагви: савез са богатим, конзервативним елитама које би могле финансијски да подрже црквену хијерархију и њену организацију и да заштите корпоративне интересе Цркве у замену за црквени благослов владе“.³³ Међутим, управо је ново уставно решење онемогућило директан утицај Римокатоличке цркве на процес доношења одлука, чиме је диференцијација потврђена.

Бразил

Бразил је први пут раздвојио цркву и државу Уставом из 1891, у ком је чланом 72 прописано да ниједна религија неће уживати повлашћени положај, те да дипломатско представништво Бразила код Свете столице не представља кршење овог принципа.³⁴ Устав из 1967. године, донет за време војне диктатуре (1964–1985), проширио је секуларни принцип на забрану федерацији, државама, федералном округу и општинама да оснивају верске култове или цркве, да их потпомажу, спречавају њихову делатност или одржавају односе зависности, или савезништва са њима, или њиховим представницима, са изузетком сарадње од јавног интереса као што је област образовања, помоћи и болница (члан 9).³⁵

³² Видети: Ibid.

³³ Einar Berntzen, “Religion and Politics in Nicaragua: What Difference Does a Revolution Make?”, op. cit., 159–160.

³⁴ “Nenhum culto ou igreja gosará de subvenção official, nem terá relações de dependencia ou alliança com o Governo da União, ou o dos Estados. A representação diplomatica do Brasil junto á Santa Sé não implica violação deste principio”. Наведено према: *Constituição da Republica dos Estados Unidos do Brazil (de 24 de Fevereiro de 1891)*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao91.htm, 5/3/2023.

³⁵ “A União, aos Estados, ao Distrito Federal e aos Municípios é vedado: (...) estabelecer cultos religiosos ou igrejas; subvencioná-los; embaraçar-lhes o exercício; ou manter com eles ou seus representantes relações de dependência ou aliança, ressalvada a colaboração de Interesse público, notadamente nos setores educacional, assistencial e hospitalar”. Наведено

Важећи Устав из 1988. године (са амандманима из 2020), усвојен након успостављања демократије, у потпуности је пренео наведену норму претходно важећег устава у члану 19.³⁶ Тиме је прва димензија диференцијације испуњена.

Друга димензија диференцијације присутна је у следећим легислативним одредбама: није обавезна регистрација цркава и верских заједница (али је пожељна и гарантује одређене повластице намењене само за регистроване); постоји обавезна верска настава у јавним школама, али, за оне који не желе да похађају конфесионалну, на располагању је настава из филозофије, етике и светских религија; напослетку, држава не прописује никакве религијске захтеве или заклетве за ношење функције јавне власти.³⁷

Трећа димензија, право на слободу вероисповести, гарантована је Уставом. Чланом 5 прописује се да је слобода савести и уверења неприкосновена, те да је загарантовано слободно вршење верских култова и заштита богомоља и богослужења.³⁸

Четврта димензија, учешће верских актера у избору и функционисању јавних власти, није регулисана Уставом. Изборни закон у члану 24 (VIII) забрањује политичким странкама и кандидатима да примају директне или индиректне донације од добротворних и верских организација.³⁹ Исти закон забрањује коришћење храмовног простора за изборну пропаганду. Виши суд је пресудио да је закон прекршен у случају промоције кандидатуре Ребеке Сантос (*Rebeka Santos*) за место у администрацији савезне државе Пернамбуко за време верског скупа. Наиме, евангелички пастори су најавили њену кандидатуру и позвали вернике да се помоле за то, али их нису позвали да гласају. Само представљање кандидата у простору богомоље није прекршај, али јесте када се то чини са карактером изборне пропаганде,

према: *Constituição da Republica Federativa do Brazil de 1967*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao67.htm, 5/3/2023.

³⁶ Упоредити: *Constituição da Republica Federativa do Brazil de 1988*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao.htm, 5/3/2023.

³⁷ Наведено према: *The Association of Religion Data Archive [ARDA]*, Brazil, <https://thearda.com/world-religion/national-profiles?REGION=0&u=31c&u=23r>, 5/3/2023.

³⁸ “[É] inviolável a liberdade de consciência e de crença, sendo assegurado o livre exercício dos cultos religiosos e garantida, na forma da lei, a proteção aos locais de culto e a suas liturgias”. Наведено према: “*Constituição da Republica Federativa do Brazil de 1988*”, op. cit.

³⁹ “É vedado, a partido e candidato, receber direta ou indiretamente doação em dinheiro ou estimável em dinheiro, inclusive por meio de publicidade de qualquer espécie, procedente de: (...) entidades beneficentes e religiosas”. Наведено према: *Lei n. 9.504, de 30 de setembro de 1997*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/19504.htm, 5/3/2023.

величањем и откривањем квалитета или политичких пројеката кандидата уз његово/њено (прећутно) одобравање таквог чина.⁴⁰ За разлику од Никарагве, верски службеници могу да се кандидују на изборима, али не смеју да користе предикаоницу за политичке говоре.⁴¹

Коначно, можемо закључити да је у обема земљама присутна диференцијација, тј. одвојеност цркве и државе, што смо размотрили кроз четири димензије тог односа. Диференцијација се у случају ових држава разликује у квалитету: у Никарагви је ова подела „оштрија“, док је у Бразилу однос цркве и државе ближи концепту „узајамне толеранције“ Алфреда Степана (*Alfred Stepan*).⁴²

Политичка теологија: повратак „теологије ослобођења“?

Филпот политичку теологију одређује као „сет идеја које верски актер има о легитимној политичкој власти“.⁴³ Политичка теологија, у ствари, представља одговор верског актера на нека од следећих питања: Ко поседује легитимну политичку власт: држава или неки други ентитет? У ком степену држава треба да промовише религију? Шта чини правду? Који је прави (најбољи) однос између верске власти и државе? Које обавезе верници имају према политичком поретку?⁴⁴ Од тог одговора зависи да ли ће политичка теологија конкретног верског актера бити консензуалног или конфликтног карактера.

Природно се хришћанске цркве повезују са политичком десницом: како због заштите привилегија (спољашњи аспект), тако и због самог светоназора, става према заштити устаљеног, богомданог поретка (унутрашњи аспект). Зато су „сви левичари заузимали све радикалнији став против религије. У њиховим очима Црква је била на страни богатих против сиромашних, на страни експлоататора, неправде, насиља, ситости“.⁴⁵ Међутим, Други ватикански сабор (1962–1965) је, између осталог, открио да у делу Римокатоличке цркве постоји заокрет „улево“, ка социјалистичким идејама друштвене правде. То је дало

⁴⁰ Наведено према: *Nota pública sobre a participação de grupos religiosos no processo eleitoral de 2022*, Anajure Associação Nacional de Juristas Evangélicos, <https://anajure.org.br/nota-publica-sobre-a-participacao-de-grupos-religiosos-no-processo-eleitoral-de-2022/>, 5/3/2023.

⁴¹ Ibid.

⁴² Видети у: Alfred Stepan, “Religion, democracy, and the ‘twin tolerations’”, *Journal of Democracy*, vol. 11, no. 4, 2000, 37–57.

⁴³ Daniel Philpott, “Explaining the Political Ambivalence of Religion”, op. cit., 507.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Александар Шмеман, „Изнад ‘левичарства’ и ‘десничарства’ у религији”, *Теолошки погледи*, год. XI, бр. 3, 1978, 142.

замах стварању новог, на таквим идејама заснованог покрета унутар Римокатоличке цркве: теологије ослобођења.

Један од оснивача теологије ослобођења у Латинској Америци био је свештеник Густаво Гутијерез (*Gustavo Gutiérrez*, ОР). У свом капиталном раду Гутијерез се позива на изјаву са Друге бискупске конференције Латинске Америке у Меделину 1968. године, у којој се наводи да „смо на прагу нове епохе у историји Латинске Америке. Чини се да је време пуне ревности еманципације, ослобођења од сваког облика ропства, личне зрелости и колективне интеграције”.⁴⁶ Међутим, иако су теолози ослобођења обликовали своју епоху, у време понтификата Јована Павла II и Бенедикта XVI су дискредитовани. За идеје оних представника овог покрета који су повезали марксизам са хришћанском теологијом, Ватикан је рекао да су засновани „на одређеним фундаменталним принципима који нису компатибилни са хришћанском концепцијом човечанства и друштва”.⁴⁷ Иако је, касније, махом рехабилитована, теологија ослобођења се није до краја опоравила. Коју, онда, политичку теологију заступају бискупске конференције Никарагве и Бразила од доласка левице на власт?

Никарагва

У Никарагви је у току прогон Римокатоличке цркве. Овим термином о сукобу између цркве и државе извештава светска штампа. Прогон је почео 2018. године, што се поклапа са другом ружичастом плимом у целом региону. Ортегин програм социјалне сигурности био је окидач за масовне антирежимске протесте 2018. године, током којих је страдало око 350 грађана.⁴⁸ Црква се поставила као медијатор, али је била и на страни демонстраната. Иако је програм социјалне сигурности повучен, на мети власти и режимских сандинистичких паравојних формација нашла се Римокатоличка црква. Помоћни бискуп Манагве Силвио Баес (*Silvio Báez*) морао је да оде у егзил услед претњи смрћу, као и отац Едвин Роман (*Edwin Román*). Током 2022. године апостолски нунциј Валдемар Станислав Зомертаг (*Waldemar Stanislaw Sommertag*) проглашен је *personam non grata*. Напоследку, бискуп Матагалпе Роландо Алварес (*Rolando Álvarez*) је ухапшен, а његови сарадници послати у затвор за политичке

⁴⁶ Gustavo Gutierrez, *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation*, Orbis Books, Maryknoll, New York, 1988, XVII.

⁴⁷ *Congregation for the Doctrine of the Faith, Instruction on certain aspects of the 'theology of liberation'*, Art. VII(8), Vatican, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_en.html, 6/3/2023.

⁴⁸ Gabriela Selser & María Teresa Hernández, *Explaining the tension between Nicaragua and the Catholic Church*, Crux, <https://cruxnow.com/church-in-the-americas/2022/08/explaining-the-tension-between-nicaragua-and-the-catholic-church>, 6/3/2023.

неистомишљенике Ел Чипоте (*El Chipote*), који је познат по тортури затвореника. Бројне католичке цркве су уништене и запаљене, а католичке радио станице затворене.⁴⁹ Почетком фебруара 2023. године 222 политичких затвореника добило је азил у САД, међу којима су католички свештеници.⁵⁰ Након што је одбио да се укрца на лет за САД, Алварес је осуђен на 26 година и 4 месеца затвора за националну издају.⁵¹

Хосе Антонио Каналес (*José Antonio Canales*), генерални секретар Секретаријата бискупа Централне Америке (*Secretariado Episcopal de América Central – SEDAC*), у позиву за исправљање неправде нанете Алваресу, рекао је: „Католичка црква у Никарагви је једини глас који нису успели да ућуткају, али намеравају да га ућуткају и тако оставе Цркву потоњену у тишину”.⁵² Шта је то Римокатоличка црква у Никарагви говорила што нису могли да ућуткају? Четири дана након сандинистичке револуције, односно свргавања диктатуре генерала Анастасија Сомозе (*Anastasio Somoza*), бискупи Никарагве су издали саопштење: „Ова борба је дала дубок значај активностима које се воде против режима који је кршио и гушио људска, лична и социјална права. Као што смо у прошлости осуђивали такву ситуацију као ону која је у супротности са захтевима јеванђеља, тако сада желимо да поново потврдимо да прихватамо дубоку мотивацију ове борбе за правду и за живот”.⁵³ Револуција је дала прилику да се, речима из овог саопштења, „примени опција цркве за сиромашне” или теологија ослобођења.⁵⁴ Међутим, назнаку будућег односа према сандинистичкој власти видимо у следећем наводу: „Не можемо прихватити социјализам који прекорачује своје границе и покушава да појединцу одузме право на верску мотивацију у животу или право да јавно искажу ову мотивацију и своја верска уверења, без обзира на религију”.⁵⁵

Током периода хунте и прве Ортегине владе, тројица римокатоличких свештеника били су чланови владе: Мигел Д’Еското (*Miguel D’Escoto*) као

⁴⁹ Edgar Beltrán, *Old and New Persecution in Nicaragua*, *The American Conservative*, <https://www.theamericanconservative.com/old-and-new-persecution-in-nicaragua/>, 6/3/2023.

⁵⁰ David Agren, “Nicaragua deports 222 political prisoners to U.S. group includes Catholic priests, students, opponents of regime”, *Catholic Review*, February 10, 2023.

⁵¹ “Nicaragua condena a Rolando Álvarez a 26 años de prisión”, *DW*, February 10, 2023.

⁵² “Entonces, la Iglesia católica en Nicaragua es la única voz que no han podido callar, pero que pretenden callarla y dejar pues a la Iglesia sumergida en el silencio”. Наведено према: Johan Pacheho, “Obispo secretario del Sedac pide a las autoridades de Nicaragua que rectifiquen”, *Vatican News*, 21 febrero, 2023.

⁵³ *Bishops of Nicaragua – Christian Commitment for a New Nicaragua*, *Terre Nouvelle*, <https://terrenouvelle.home.blog/christian-commitment-for-a-new-nicaragua-november-17-1979/>, 6/3/2023.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

министар спољних послова, Ернесто Карденал (*Ernesto Cardenal*) као министар културе и Едгар Паралес (*Edgar Parrales*) као министар социјалног старања, и касније амбасадор Никарагве у Организацији америчких држава. Свакако, бискупска конференција је одобрила њихово учешће и тиме потврдили легитимност сандинистичке власти.⁵⁶ Стога, можемо одредити да је однос цркве и државе у Никарагви, у првом периоду након револуције, био *консензуална диференцијација*. Прва назнака промене политичке теологије јавља се 1980. године, када бискупи доносе одлуку о напуштању сандинистичке владе. На то је утицао став папе Јована Павле II да „атеистичка идеологија не може бити главно средство настојања да се промовише социјална правда”.⁵⁷ Свештеници који су били министри у влади одбили су папин позив да дају оставке, те их је он 1984. године суспендовао *ad divinis* (остали су свештеници, али без права на вршење богослужења). У то време почиње побуна контраша, подржаних од стране САД, против сандинистичке власти. Црква доживљава први велики прогон, у ком се истиче намештен сексуални скандал црквеног гласноговорника, свештеника Бизмарка Карбала (*Bismarck Carballo*). За овај и све остале репресивне мере против Римокатоличке цркве Ортега се јавно извинио 2004. године.⁵⁸

Након периода успона и падова од 2004. до 2010. Црква радикално мења свој став према легитимности и легалности Ортегине власти 2011. године. Засметала је поновна Ортегина кандидатура, одобрена од стране Врховног суда правде, иако је доведена у питање њена легалност (и легитимност). Том приликом је помоћни бискуп Манагве Силвио Хосе Баес (*Silvio José Báez*) рекао да је Никарагва на путу ка „видљивом или прикривеном тоталитаризму”.⁵⁹ Након што је победио са 62%, бискупи су изјавили да је легитимност ових резултата упитна. Критика је уследила и 2014. године, након што је парламент изгласао уставни амандман којим је Ортеги дозвољен неограничен број председничких мандата, али и право на доношење декрета са законском снагом.⁶⁰ Након нове победе на изборима 2016. године, Римокатоличка црква је била на директном удару.

⁵⁶ Наведено према: Eduardo Berdejo, “The history behind the persecution of the Catholic Church in Nicaragua”, *Catholic News Agency*, August 12, 2022.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ “Son atribuciones del Presidente de la República las siguientes: (...) Decretar y poner en vigencia la Suspensión de Derechos y Garantías, en los casos previstos por esta Constitución Política, y enviar el decreto correspondiente a la Asamblea Nacional, en un plazo no mayor de setenta y dos horas, para su aprobación, modificación o rechazo”. Наведено према: *Constitución de 1987*, Art. 150 (9), Biblioteca Enrique Bolaños, <https://www.enriquebolanos.org/constitucion/constitucion-original-1987,5/3/2023>.

Отворени нереди почињу 2018. године, када је руља на улици претукла надбискупа Манагве кардинала Леополда Хосеа Бенеса (*Leopoldo José Brenes*), његовог помоћника бискупа Силвија Хосеа Баеса и апостолског нунција Валдемара Сомертага. Даљи развој догађаја је већ описан. Ово нам говори да је од 1980. године, па све до данас (уз незнатне изузетке), однос цркве и државе *конфликтна диференцијација*. Од 1980-их теологија ослобођења више није била политичка теологија врха Римокатоличке цркве у Никарагви, те је критика левичарске власти и урушавања демократије довела до конфликтног односа.

Бразил

Заокрет у односу Ватикана према црквама тзв. „трећег света“ дошао је са понтификатом папе Фрање. То се у литератури назива „Фрањиним ефектом“ (*Francis effect*).⁶¹ Првобитно је владало мишљење да ће овај ефекат вратити изгубљене католике у Латинској Америци.⁶² Ефекат се, у ствари, показао у примени Католичке социјалне доктрине, која је, када је иницирана од стране папе Лава XIII енцикликом *Rerum novarum* (1891), представљала средњи пут између капитализма и социјализма.⁶³ Једно од данашњих схватања тог трећег пута је садржано у концепту „социјализма за 21. век“ (шпан. *Socialismo del siglo XXI*, порт. *Socialismo do século XXI*), чији протагониста је бразилски председник Лула да Силва.

У бразилском клеру је било заговорника социјализма. Први од њих, надбискуп Олинда и Ресифе Хелдер Песоа Камара (*Hélder Pessoa Câmara*) себе је сматрао социјалистом и заговорником теологије ослобођења, а данас је у процесу канонизације у Римокатоличкој цркви.⁶⁴

Као део отпора бразилској војној диктатури (1964–1985), социјално усмерени део Римокатоличке цркве организовао је „базу социјалног покрета који заступа чланове ‘народних’ (или нижих и радничких) класа“, посредством *основних еклисијалних заједница* (*Comunidades Eclesiais de Base*) основаних након Другог ватиканског сабора.⁶⁵ Окосница ове базе био је Нови уједињени покрет, чији је главни лидер био Лула да

⁶¹ На пример: Taylor C. Boas, “Evangelicals and Electoral Politics in Latin America: A Kingdom of This World”, *op. cit.*

⁶² Видети у: “Religion in Latin America: Widespread Change in a Historical Catholic Region”, *op. cit.*

⁶³ Упоредити: Pope Leo XIII, *Rerum Novarum*, https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html, 7/3/2023.

⁶⁴ Euler de França Belém, “Dom Helder Câmara, de fascista a esquerdista, deve se tornar santo católico”, *Jornal Opção*, 18 fevereiro 2017. “Brazilian archbishop: Vatican is advancing cause of Hélder Câmara”, *National Catholic Reporter*, November 17, 2022.

⁶⁵ John A. Guidry, “Not Just Another Labor Party: The Workers’ Party and Democracy in Brazil”, *Labor Studies Journal*, vol. 28, no. 1, 2003, 88.

Силва. Штавише, успех овог покрета је „у великој мери зависио од подршке друштвених организација и верских група које су се развиле из нове, прогресивне теологије подржане реформама Ватикана II (1962–65) у Католичкој цркви”.⁶⁶ Касније се из покрета изродила Лулина Радничка партија (*Partido dos Trabalhadores*).

Од престанка Хладног рата „теолози се боре са континуираним енормним сиромаштвом, искљученошћу и маргинализацијом веома великих делова друштва”.⁶⁷ Како су то једни од главних проблема бразилског друштва, тако је дошло до прећутног савеза између бразилског клера и политичких заговорника „социјализма за 21. век”. Међутим, Црква ниједном није отворено подржала Лулу да Силву. Његова политичка платформа укључује и ствари попут права ЛГБТ особа, што Цркви не одговара. С друге стране, на званичном веб-сајту Радничке партије могуће је пронаћи безброј чланака у којима се Национална конференција бискупа Бразила (НКББ) повезује с циљевима и праксама Радничке партије.⁶⁸ Упоредним прегледом њиховог садржаја од 2014. године до тренутка писања овог чланка (март 2023), дошли смо до закључка да се главне области сарадње НКББ и Радничке партије могу разврстати у следеће категорије:

- 1) области од националног значаја и обостраног интереса:
 - кампања за искорењивање сиромаштва;
 - борба против дефорестације Амазона и суша (Мисионарски савет аутохтоних народа је тело блиско НКББ);
 - борба против легализације, поседовања и ношења оружја и муниције за личну одбрану;
 - спречавање ширења дезинформација о вакцинама;
- 2) области од директног интереса за Радничку партију:
 - саопштења НКББ против болсонариста који подстичу говор мржње према Римокатоличкој цркви, говоре против демократије и сл.
 - политичко ангажовање Покрета искључених (*Grito dos Excluído*), које организује НКББ, за време протеста против Болсонара 2021. године.
 - Национална недеља борбе за демократске политичке реформе (од 2014. године), у организацији НКББ и других институција;
- 3) области од директног интереса за Римокатоличку цркву:
 - промоција националног дана борбе против верске нетолеранције.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Rudolf von Sinner, “Brazil: From Liberation Theology to a theology of citizenship as public theology”, *International Journal of Public Theology*, vol. 1, no. 3, 2007, 338.

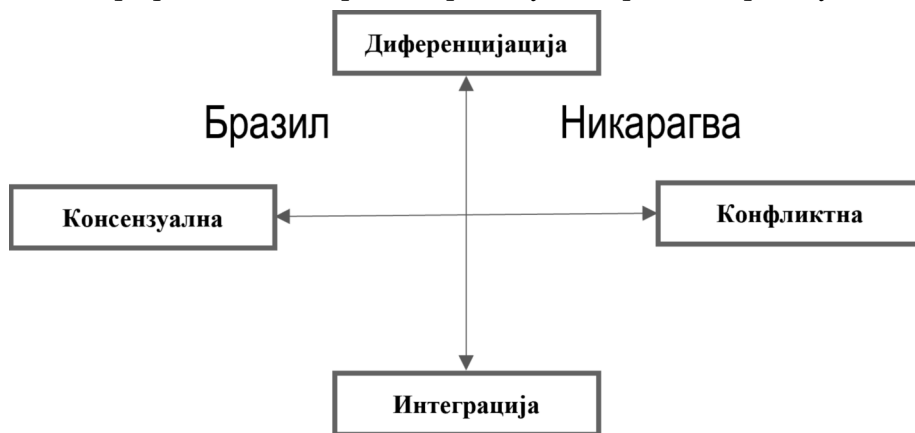
⁶⁸ Упоредити: *Resultados da Busca Por: CNBB, Partido dos Trabalhadores*, <https://pt.org.br/?s=CNBB>, 8/3/2023.

Током протеста Болсонарових присталица, у јануару 2023. године, НКББ је позвала на „моментални престанак криминалних напада на демократску владавину права“.⁶⁹ Тиме је потврдила повезивање демократије и владавине права са Радничком партијом и Лулом да Силвом. Стога, однос цркве и државе у Бразилу за време левичарске владе можемо окарактерисати као *консензуалну диференцијацију*. Томе је најближи Степанов концепт узајамне толеранције.

Закључак: *Quo vadis Римокатоличка црква?*

На графику 2 приказано је позиционирање Никарагве и Бразила, односно тамошњих верских власти, на пресеку оса институционалног и идеолошког односа цркве и државе.

График 2: Однос цркве и државе у Никарагви и Бразилу

Шта ове позиције значе за будуће политичке тежње црква у Никарагви и Бразилу? Према Филпоту, у конфликтној диференцијацији верска група оспорава режим на основу либерално-демократске политичке теологије, а режим се опире због ауторитарног карактера или интеграционистичких тежњи.⁷⁰ У случају Никарагве, то би значило да ће Римокатоличка црква тежити промени ауторитарног режима и демократизацији државе, с циљем преласка у стабилнију позицију консензуалне диференцијације. Стога, предвиђамо профилисање Бискупске конференције Никарагве као заговорника демократских промена у држави.

⁶⁹ Joseph Tulloch & James Blears, "Brazilian Bishops condemn storming of congress", *Vatican News*, January 9 2023.

⁷⁰ Daniel Philpott, "Explaining the Political Ambivalence of Religion", op. cit., 507.

С друге стране, консензуална диференцијација може постати нестабилна уколико једна верска група постане хегемон и политички ојача, што овај однос чини крхким и склоним скретању као консензуалној интеграцији. Према Филпоту, такав случај би могао да покрене ревизионизам мањинских верских заједница.⁷¹ У Бразилу, управо, прети такав сценарио: снажна институционална и идеолошка веза између НКББ и Радничке партије, иако донекле заснована на принципима узајамне толеранције, може распламсати побуну евангеличких заједница и група. Узајамна толеранција је много стабилнија од консензуалне диференцијације.⁷² Зато је од пресудне важности за стабилност овог односа непрелажење границе узајамне толеранције и оснаживање верске толеранције: религија треба да тежи утицају у друштву, али не и стицању уставних овлашћења, док држава, с друге стране, треба да омогући свим верским заједницама слободу вероисповедања и могућност такмичења (за следбенике и идеје).⁷³ У супротном би сукоб који Римокатоличка црква има са влашћу у Никарагви, у бразилском случају могао да постане сукоб између евангеличких заједница и нове-старе левичарске власти.

Можемо да закључимо да је политичко понашање Римокатоличке цркве у условима тзв. друге ружичасте плиме у Латинској Америци амбивалентно. Оно, у многоме, зависи од односа између конкретних верских и државних актера. Стога, за даље истраживање остаје простор неиспитаних односа између цркве и нових левичарских власти у државама попут Чилеа, Перуа или Аргентине, у којима се, на себи својствен начин, може проверити важност институционалног и идеолошког односа као фактора политичких тежњи верских актера.

Библиографија

- Agren David, "Nicaragua deports 222 political prisoners to U.S. group includes Catholic priests, students, opponents of regime", *Catholic Review*, February 10, 2023.
- Belém Euler de França, "Dom Helder Câmara, de fascista a esquerdista, deve se tornar santo católico", *Jornal Opção*, 18 fevereiro 2017.
- Beltrán Edgar, *Old and New Persecution in Nicaragua*, The American Conservative, <https://www.theamericanconservative.com/old-and-new-persecution-in-nicaragua/>, 6/3/2023.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., 523.

- Berdejo Eduardo, "The history behind the persecution of the Catholic Church in Nicaragua", *Catholic News Agency*, August 12, 2022.
- Berger L. Peter, "Christianity and Democracy: The Global Picture", *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 2, 2004, 76–80.
- Berntzen Einar, "Religion and Politics in Nicaragua: What Difference Does a Revolution Make?" *Iberoamericana: Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, vol. XLII, no. 1–2, 2012, 159–182.
- Bishops of Nicaragua – Christian Commitment for a New Nicaragua*, Terre Nouvelle, <https://terrenouvelle.home.blog/christian-commitment-for-a-new-nicaragua-november-17-1979/>, 6/3/2023.
- Boas C. Taylor, *Evangelicals and Electoral Politics in Latin America: A Kingdom of This World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023.
- "Brazilian archbishop: Vatican is advancing cause of Hélder Câmara", *National Catholic Reporter*, November 17, 2022.
- Veković Marko & Miroljub Jevtić, "Render unto Caesar: Explaining Political Dimension of the Autocephaly Demands in Ukraine and Montenegro", *Journal of Church and State*, vol. 61, no. 4, 2019, 591–609. DOI: 10.1093/jcs/csz025.
- Von Sinner Rudolf, "Brazil: Liberation Theology to a theology of citizenship as public theology", *International Journal of Public Theology*, vol. 1, no. 3, 2007, 338–363. DOI: 10.1163/156973207X231662.
- Guidry A. John, "Not Just Another Labor Party: The Workers' Party and Democracy in Brazil", *Labor Studies Journal*, vol. 28, no. 1, 2003, 83–108, DOI: 10.1177/0160449x0302800105.
- Gutierrez Gustavo, *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation*, Orbis Books, Maryknoll, New York, 1988,
- "Ex-Brazil president Lula meets Pope Francis at the Vatican", *Buenos Aires Times*, 13. 2. 2020, доступно на адреси: <https://www.batimes.com.ar/news/latin-america/ex-brazil-president-lula-meets-pope-francis-at-the-vatican.phtml>, 2/3/2023.
- Крстић Зоран, „Повратак ружичасте плимe и заокрет улево: *La Nueva Izquierda* у Латинској Америци", *Српска политичка мисао*, год. 77, бр. 3, 2022, 159–177.
- Larrabure Manuel, *The Latin America Crisis and the New Authoritarian State*, Routledge, London & New York, 2023.
- Lei n. 9.504, de 30 de setembro de 1997*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/19504.htm, 5. 3.2023.
- "Lula, Brazilian ex-president, thanks Pope Francis for solidarity after convictions nullified", *Catholic News Agency*, March 10, 2021

- “Nicaragua condena a Rolando Álvarez a 26 años de prisión”, *DW*, February 10, 2023.
- “Nicaraguan dictator Ortega verbally attacks pope, calls Church ‘the perfect dictatorship’”, *Catholic News Agency*, September 29, 2022.
- Nota pública sobre a participação de grupos religiosos no processo eleitoral de 2022*, Anajure Associação Nacional de Juristas Evangélicos, <https://anajure.org.br/nota-publica-sobre-a-participacao-de-grupos-religiosos-no-processo-eleitoral-de-2022/>, 5/3/2023.
- Online Analysis: Religion*, Latinobarómetro, <https://www.latinobarometro.org/latOnline.jsp>, 1/3/2023.
- Pacheho Johan, “Obispo secretario del Sedac pide a las autoridades de Nicaragua que rectifiquen”, *Vatican News*, 21 febrero 2023.
- Philpott Daniel, “Christianity and Democracy: The Catholic Wave”, *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 2, 2004, 32–46.
- Philpott Daniel, “Explaining the Political Ambivalence of Religion”, *American Political Science Review*, vol. 101, no. 3, 2007, 505–525, DOI: 10.1017/s0003055407070372.
- “Pope Francis says Lula was a victim of ‘fake news’”, *Plataforma*, December 19, 2022.
- Pope Leo XIII, *Rerum Novarum*, https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html, 7/3/2023.
- Religion in Latin America: Widespread Change in a Historical Catholic Region*, Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/religion/2014/11/13/religion-in-latin-america/>, 3/3/2023.
- Resultados da Busca Por: CNBB, Partido dos Trabalhadores*, <https://pt.org.br/?s=CNBB>, 8/3/2023.
- Selser Gabriela & María Teresa Hernández, *Explaining the tension between Nicaragua and the Catholic Church*, *Crux*, <https://cruxnow.com/church-in-the-americas/2022/08/explaining-the-tension-between-nicaragua-and-the-catholic-church>, 6/3/2023.
- Sinner von Rudolf, “Brazil: From Liberation Theology to a theology of citizenship as public theology”, *International Journal of Public Theology*, vol. 1, no. 3, 2007, 338–363.
- Smith Amy Erica, *Religion and Brazilian Democracy: Mobilizing the People of God*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- Sotelo María Victoria & Felipe Arocena, “Evangelicals in the Latin American political arena: the cases of Brazil, Argentina and Uruguay”, *SN Soc Sci*, vol. 1, no. 180, 2021, 1–26
- Stepan Alfred, “Religion, democracy, and the ‘twin tolerations’”, *Journal of Democracy*, vol. 11, no. 4, 2000, 37–57, DOI: 10.1353/jod.2000.0088.

- The Association of Religion Data Archive [ARDA]*, Brazil, <https://thearda.com/world-religion/national-profiles?REGION=0&u=31c&u=23r>, 5/3/2023.
- Tulloch Joseph & James Blears, "Brazilian Bishops condemn storming of congress", *Vatican News*, January 9, 2023.
- Freston Paul, *Evangelicals and Politics in Asia, Africa and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Huntington Samuel, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1991
- Congregation for the Doctrine of the Faith, Instruction on certain aspects of the 'theology of liberation'*, Art. VII(8), Vatican, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_en.html, 6/3/2023.
- Constitución de 1987*, Biblioteca Enrique Bolaños, <https://www.enriquebolanos.org/constitucion/constitucion-original-1987>, 5/3/2023.
- Constitución Política de Nicaragua 1893 "Libérrima" + Reforma 1896*, Biblioteca Enrique Bolaños, https://www.enriquebolanos.org/articulo/constitucion_nicaragua_1893, 4/3/2023.
- Constituição da Republica dos Estados Unidos do Brazil (de 24 de Fevereiro de 1891)*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao91.htm, 5/3/2023.
- Constituição da Republica Federativa do Brazil de 1967*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao67.htm, 5/3/2023.
- Constituição da Republica Federativa do Brazil de 1988*, Presidência da República – Casa Civil – Subchefia para Assuntos Jurídicos, https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao.htm, 5/3/2023.
- Corrales Javier, "The Politics of LGBT Rights in Latin America and the Caribbean: Research Agendas", *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, Special issue, no. 100, 2015, 53–62. DOI: 18352/erlacs.10126.
- Шмеман Александар, „Изнад 'левичарства' и 'десничарства' у религији”, *Теолошки погледи*, год. XI, бр. 3, 1978, 141–148.